

MORILE MEDIEVALE DIN BANAT

OCTAVIAN RAUT

În spațiul ocupat de bazinele hidrografice ale râurilor din grupa de sud-vest a României, știrile despre morile de apă pomenite în izvoarele medievale scrise pot fi grupate în două categorii: una în care se includ referiri directe la o moară sau mai multe și alta în care acestea se reduc doar la o simplă menționare cuprinsă în formularea „moledinius et locis moledinorum“.

Știrile din prima categorie le întâlnim într-un număr redus de documente privitoare la împărțiri de bunuri între membrii aceleiași familii, danii, vânzări și cumpărări, zalogiri, legate, conflicte între stăpânii de moșii sau între stăpânii aceleiași moșii, construirea și repararea morilor, lucrări hidrotehnice aferente morilor. Știrile din această categorie ne indică o serie de elemente ca: numărul morilor, locul de amplasare, cursul de apă, numele proprietarului sau proprietarilor, numărul roților de moară, modul de acționare a roților, materialul de construcție, lucrări hidrotehnice, venituri și valoarea morilor. Niciodată însă toate aceste elemente nu apar întrunite în același document, din care cauză nu se poate obține o imagine globală asupra unei mori medievale.

Știrile din a doua categorie sunt mult mai numeroase și apar către sfârșitul primei jumătăți a secolului al XIV-lea, morile și locurile de moară fiind incluse alături de celelalte foloase și folosințe ale unei moșii ca: pământuri arătoare și nearătoare, pășuni fânețe, livezi, vii, păduri, munți, ape și cursuri de apă. Ele apar mai ales în actele de danie și de punere în posesie a unei moșii. Lipsind toate elementele amintite mai sus, aceste știri permit doar aserțiunea că pe o anumită moșie, la data emiterii actului existau mori de apă. Situația s-ar putea explica fie prin faptul că morile deveniseră un component comun al peisajului agrar, ceea ce făcea inutilă evidențierea lor, fie prin faptul că erau de mărime redusă, cu o capacitate mică și aparțineau unor mici colectivități rurale, feudalul revenindu-i doar un venit neînsemnat.

Ambele categorii de știri apar disparat în timp și spațiu, ceea ce face imposibilă inventarierea tuturor morilor existente la un moment dat și într-o anumită zonă, cifrele rezultate din documentele păstrate reprezentând abia o parte din numărul real al morilor de altădată, ele constituindu-se doar ca un produs al hazardului, datorită căruia documentele au ajuns sau nu până la noi. Ca urmare, oricât s-ar înmulți numărul documentelor cu referiri la morile de apă, în absența unei operații de genul celei consemnate în Domesday Book din Anglia secolului al XI-lea, imaginea obținută rămâne difuză, suficientă însă pentru a ilustra unele aspecte social-economice ale feudalismului pe aceste meleaguri.

Ținând seama de terminologia de bază a morii de apă care este de certă origine latină, se poate admite pe drept temeii că această instalație

tehnică datează din epoca daco-romană, fiind cunoscută în spațiul carpato-danubian încă din secolele II—III e.n.¹

Consemnarea acestei terminologii implică existența morilor de apă în tot cursul epocii de formare a poporului și limbii române. Izvoarele arheologice rămân însă tăcute, pe de o parte datorită perisabilității materialelor din care au fost construite morile, pe de altă parte datorită faptului că cercetarea arheologică n-a abordat încă temeinic această problemă nici măcar în legătură cu satul medieval. Din motive bine cunoscute și izvoarele scrise cu privire la îndelungata epocă a marilor migrații sunt multe și abia în prima jumătate a secolului al XI-lea, în „Viața Sfântului Gerard de Cenad“ se pomeneste despre o roabă. „ce rășnește grâul stăpânului său, că nu se află mori în ținutul acesta acum deloc“² Textul legendei hagiografice nu menționează cauza absenței morilor la data relatării, însă precizarea că ele lipsesc „acum“ presupune că în trecut au existat.

Despre prezența timpurie a morilor de apă, în partea de apus a spațiului intracarpatic românesc, aflăm o mențiune indirectă și în documentul emis de Ștefan al III-lea, regele Ungariei, în jurul anului 1169, în care sunt cuprinse bunurile aparținătoare mănăstirii din Sâniob, la sud de Oradea, considerate a fi fost donate de regele Ladislau al II-lea (1162—1163), printre acestea numărându-se și „patru case de morari și doi morari“³. Dania s-ar putea să fie mai veche, deoarece dacă S(ancto) din textul documentului nu este o adăugire greșită, așa cum se întreabă redactorii volumului⁴, atunci ar putea fi vorba de regele Sfântul Ladislau (1077—1095) ceea ce ar situa dania în a doua jumătate a secolului al XI-lea, coborând atestarea scrisă a morilor deservite de morarii amintiți până în deceniile următoare morții episcopului Cenad. Faptul că în același document sunt pomenite și două case de piuari, meșteșug care utiliza exclusiv energia hidraulică, întărește opinia că este vorba de mori acționate de apă și nu de altă sursă de energie.

Acceptând probabilitatea că dania a fost făcută de regele Sfântul Ladislau și legând aceasta de relatarea din Legenda Sfântului Gerard de Cenad, se poate considera că morile de apă sînt atestate documentar pe teritoriul țării noastre încă din secolul al XI-lea, ceea ce ar reduce substanțial decalajul față de primele informații scrise referitoare la morile de apă din apusul Europei și ar racorda spațiul românesc la progresul tehnic din domeniul utilizării energiei hidraulice înfăptuit în Occident în secolele X—XIII.

În Banat primele știri certe și directe despre morile de apă le aflăm într-un document din anul 1256 privitor la împărțirea moșiilor între membrii familiei Chanad⁵. Cu acest prilej sunt pomenite două locuri de moară și două roți de moară în satul Ciavoș pe Timiș, iar alte două roți de moară în satul Kalanthehluk, pe râul Bârzava, în apropiere de Partoș. Ele pot fi însă cu mult anterioare primei atestări scrise, deoarece, în același document întâlnim o moșie a Chanadinilor care poartă numele de *Molumzugh*, adică „locul morii“, ori, pentru ca un apelativ să se poată transforma în toponim trebuie să treacă o bună bucată de timp. Aproape trei decenii mai târziu, la anul 1285, pe moșiile Ciavos și Kalanthehluk se menționează doar cîte un loc de moară⁶, morile existente anterior fiind probabil distruse în cursul tulburărilor iscate de cumani în șesul bănățean, când aceștia jefuiesc și ard sate, curți și biserici, iar co-

mitale Toma din neamul Chanad își pierde multe acte ascunse în altarul unei biserici incendiate, câteva rude apropiate, o mulțime de iobagi și scapă cu viața fugind dincolo de Tisa⁷.

Mai bine de jumătate de secol, în documentele vremii nu se mai întîlnesc date despre morile de apă și abia în anul 1337, cu prilejul unei partajări de bunuri între Chanadin, arhiepiscop de Strigoni, fiul comitelui Toma și fii fraților săi, sînt amintite din nou morile de pe moșia Ciavos, fără a se specifica însă numărul lor⁸.

Cîteva ani mai tîrziu, la 1343, într-un act prin care magistrul Ladislau, fiul lui Gall, nobil de Omor, dăruiește surorii sale după mamă și prin ea soțului ei, nobilului magistru Blasiu, fiul lui Pousa de Zeer, jumătate din moșiile lui aflate pe cursul inferior al Bîrzavei, între Partos și Gătaia, sînt amintite morile aparținătoare, fără a se indica însă numărul și amplasarea lor⁹.

În a doua jumătate a secolului al XIV-lea, știrile despre mori se înmulțesc și acoperă în întregime rețeaua hidrografică alcătuită din Be-ga (Timișul Mic în documentele medievale), Timi, Pogăniș, Bîrzava, Caraș și Narad, rîu azi necunoscut cu acest nume. În tot mai numeroase documente se indică amplasamentul și chiar date referitoare la tipul de moară, numărul roților și uneori valoarea lor.

La 29 august 1359, regele Ludovic I-ul dăruiește, pentru vrednicia credincioșilor slujbe, lui Karapch, Stanislau, Negwe, Wlanik, Nicolae și Ladislau, fii lui Ladislau, fiul lui Zarna, boieri fugiți din Țara Românească, moșia Rykes, aflătoare lingă rîul Timișul Mic, cu șase sate precum și cu morile ce țin de acea moșie. Dania mai includea moșia Kyzygtew, tot cu șase sate și cu morile aparținătoare, situate tot pe Timișul Mic¹⁰.

La anul 1364 sunt atestate două mori, una pe Bîrzava cu o roată și alta pe rîul Narad, la care nu se specifică numărul roților. Cea dintîi aparținea nobilului Petru de Remetea, fiul lui Pavel Himfy, care o încredințează spre folosință lui Nicolae zis Ordos de Alsow-Halymka pe timp de șapte ani, proprietarul obligîndu-se ca, dacă cineva ar încerca să o ia înapoi în acest răstimp, să-i plătească beneficiarului zece mărci și numai așa să o poată lua¹¹.

Cea de a doua este menționată într-un act emis de palatinul Nicolae Kont la congregația generală a nobililor din comitatul Caraș, care și-a început lucrările la 22 iulie, aproape de orașul Șemlac. Cu acest prilej, magistrul Petru, fratele lui Benedict Himfy reclamă că moara de pe moșia Kuesd, pe rîul Narad, a fost năruită și dărmată de slujbașul din Halmos al arhiepiscopului Toma de Caloceia (din neamul Chanad) și de iobagii aceluiasi sat, iar slujbașul din satul Kuesd precum și judele sau cnezul de acolo, au fost grav răniți de săgeți¹².

Bucurîndu-se în continuare de favoarea regală, boierilor fugari din Țara Românească le este dăruită la anul 1365 moșia Ykus cu cinci sate, „cu pămînturile, munții și dealurile, pădurile și cu celelalte ale lor aducătoare de foloase”¹³, semnalîndu-ne astfel prezența morilor și pe cursul superior al Timișului Mic.

Pe Bîrzava morile sunt amintite din nou într-un act din anul 1369, prin care Ioan, fiul lui Hench și nepotul său de frate își împart între ei, în două părți egale moșia Soșdea și morile existente „recum și cele ce

le vor ridica în viitor, ca și orice alte foloase pe care le vor întemeia și statornici în vreun fel oarecare în cursul vremii, pe acel rîu¹⁴.

Despre mori grăiește și o poruncă a regelui Ludovic I-ul din anul 1372, prin care cere tuturor iobagilor săi credincioși din districtul Temeskuz ca în conformitate cu vechiul lor obicei să-și macine grînele numai la moara regală și nu la morile celorlalți oameni, cei care nu se vor supune urmînd a suferi cuvenita pedeapsă¹⁵.

O altă moară, de astădată cnezială, este amintită la anul 1376 în plingerea adresată soției lui Benedict Himfy, de către cnezii de pe moșiile Remetea și Golonia, stăpânite în devălmășie de către frații Benedica, Petru și Nicolae Himfy. Printre alte abuzuri săvârșite de slujitorii acestora, se arată că de la moara lui Ioan cnezul, au luat fără temei 14 florini¹⁶.

În același an, 1376, cu prilejul unui diferent pentru hotare iscat între locuitorii din Căvăran și nobilii de Mîntic, este amintit un șanț săpat de la Timiș pînă la Valea Mătnicului și un drum aflat de-a lungul acestuia, necesar întreținerii morilor din Căvăran¹⁷.

O imagine mai cuprinzătoare asupra morilor de pe cursul Bîrzavei și Pogănișului ne oferă actul de împărțire a moșiilor Remetea și Iersig, între frații Benedict și Nicolae Himfy și nepotul lor de frate Ștefan, din anul 1377¹⁸. Conform acestei împărțiri, lui Benedict îi revenea moara din Golonia și un loc de moară lângă satul lui Gurea situat probabil tot pe Bîrzava. Lui Nicolae îi sunt atribuite mai multe mori: una în satul lui Nicolae, fiul lui Prebyl, aflătoare, după cum rezultă dintr-o partajare din anul 1389, pe Bîrzava¹⁹, o alta din satul lui Mayan, umblătoare pe același rîu, un loc de moară lângă satul lui Prebil, aflat probabil pe Pogăniș și alte două mori pe Pogăniș, una în satul lui Dobrota și alta în satul lui Luca. Lui Ștefan, fiul lui Petru de Remetea îi revenea moara din satul Lybur, moara de lângă curtea sa din Remetea și un loc de moară „în sus de târg“ anume locul morii numite a lui Scelow, aflat la Iersig pe Pogăniș, întrucît în tot cuprinsul documentului doar această așezare avea să fie folosită în comun de către cele trei părți. Deși amplasarea acestora nu este indicată, se poate considera că se afla pe Pogăniș, deoarece la împărțeala din anul 1388, pe acest rîu apar trei mori.

Tot în anul 1377, prin depozitarea unor nobili români, Benedict Himfy ajunge în stăpînirea moșiei Voya, unde pe rîul Caraș se afla o moară „inferiul pellens“²⁰.

Morile de pe moșiile familiei Himfy sunt pomenite și într-o listă de venituri și cheltuieli ale fostului ban Benedict Himfy²¹, considerată a fi fost redactată la anul 1372 sau 1378²². De la morile aflate pe moșia Remetea se încasează suma de cinci florini, iar de la altele, la care nu este indicat amplasamentul, doar o jumătate de florin. În listă se mai specifică că la cinci mori s-a măcinat o cantitate de opt căble de grîne, după măsura căblei de Timișoara²³, probabil pentru nevoile curții lui Benedict banul.

Despre morile de pe Bîrzava și Pogăniș se amintește din nou cu prilejul împărțirii morilor aparținătoare răposatului Nicolae Himfy, între Margareta, fiica sa, Vasile, nepotul lui Benedict și Ștefan, fiul lui Petru Himfy de Remetea, la anul 1388²⁴. Potrivit hotărîrii judecătorești, Margaretei i-au revenit trei mori pe Pogăniș, după care i-au aparținut tatălui ei și una care fusese în stăpînire devălmășă. Vasile a primit moara de

pe moșia numită Pribyfyaklofalua, pe Bârzava, cunoscută în actul din anul 1377 cu moara din satul lui Nicolae, fiul lui Prebyl, iar lui Ștefan i-a fost dată moara de pe moșia Mayanfalua, pe Bîrzava. Nu se mai amintește locul de moară aflat lângă satul lui Prebyl, iar în finalul actului se mai spune că Margareteh i-au fost lăsate trei mori pe Pogăniș, ceea ce ar putea însemna fie o repetare a celor consemnate în partea de început a documentului, fie că între anii 1377—1388 au fost construite trei mori noi, una eventual pe locul de moară din satul Prebyl, care nu mai apare ca atare.

În legătură cu satele Lewrenchfalva și Teers din comitatul Caraș, aparținătoare fraților Frank și Symon, fiii răposatului ban Konya de Zechen sunt menționate la anul 1388 și 1389, două mori pe riul Caraș²⁵.

În secolul al XV-lea, documentele însciu existența unui număr sporit de mori și permit totodată stabilirea densității lor pe un anumit sector al unui curs de apă sau domeniu feudal. Astfel la 4 noiembrie 1408, regele Sigismund de Luxemburg poruncește capitolului din Cenad²⁶ și capitolului din Arad²⁷ să cerceteze adevărul în legătură cu reclamația magistrului Ștefan, fiul lui Petru Himfy, conform căreia cei trei fii ai lui Chep de Ghertenis au distrus iezătura de pe râul Bîrzava și însăși râul cu iezătura sa l-au îndepărtat de pe adevărata sa albie, trecându-l dincolo pe moșia lor, prin care fapt mai mult de 24 mori s-au pustiit pricinuindu-i o pagubă de 1 000 florini aur. O zi mai târziu, la 5 noiembrie 1408, regele trimite o scrisoare cu conținut similar comitelui de Timiș²⁸.

Documentele ulterioare nu consemnează rezultatul intervențiilor regale, se pare însă că cei din Ghertenis s-au liniștit doar pentru scurt timp, fiindcă șase ani mai târziu, la 13 noiembrie 1414, regele Sigismund poruncește iarăși capitolului din Cenad să cerceteze o nouă reclamație a celor din Remetea, care se plâng că nobilii din Ghertenis în zilele trecute au pus să fie mutat și întors râul Bîrzava de pe cuprinsul moșiei lor într-o nouă albie către moșia Ghertenis, fapt prin care le-au făcut foarte mari pagube²⁹.

La anul 1409 re apare în documente moara din Golonia care la împărțea din 1377 aparținuse lui Benedict Himfy, iar acum, fiul său, Heem de Iersig o stăpânea în devălmășie cu Ștefan de Remetea, căruia, în fața comitelui de Caraș, îi interzice să ocupe partea sa de moară și să strângă venitul ce i se cuvenea³⁰.

Un an mai târziu, la 1410, regele Sigismund dăruiește nobilului bărbat Laurențiu, fiul lui Mayus, altădată ban de Severin, moșia regală Weytheh cu două mori umblătoare pe râul Timiș³¹.

Locuri de moară pe Pogăniș sunt menționate într-un act emis la 13 mai 1515 de către Filip de Korog, prin care acesta dăruiește lui Andrei, judele curții sale din Cseri, un loc de sat „more Kenesiatius et officiolatus” care a fost cnezatul lui Ioan, fiul lui Farcaș, condamnat la moarte pentru furt pe Pipo de Ozora și executat prin spânzurătoare³².

Același Filip de Korog, mare vistier al reginei, la anul 1417, dăduiește, tot lui Andrei, oriunde ar putea găsi pe râurile numite Arsus și Timiș, începând de la moșia Bozos pînă la Thoti și la drumul Recas, un loc de moară, loc care să fie lipsit de stăpân, unde să aibă slobodă voie de a face o moară, iar dacă într-un asemenea loc de moară care ar avea stăpân, el va putea găsi chiar o moară pe care s-o dreagă și s-o pună în

stare de a sluji mai departe, atunci, după obiceiul și datina moșiei îi dăruiește venitul acelei (mori) care se cuvenea donatorului³³.

La anul 1422 sunt amintite trei mori vecine pe Bîrzava, una aparținea lui Toma de Halymba și se afla pe moșia sa cu același nume, iar două aparțineau fiilor lui Ștefan de Remetea și se aflau pe moșia lor Soșdea. Cei din familia Himfy se plâng regelui Sigismund că Toma de Halymba a construit de curând o moară pe un braț al Bîrzavei numit Kiralthow, în alt loc decât cel obișnuit, prin care fapt cele două mori ale lor au fost nimicite, aducându-le mari pagube. La porunca regelui adresată comitelui de Caraș, o comisie de anchetă trimisă la fața locului stabilește că într-adevăr Toma de Halymba a pus să se clădească o moară mai sus decât fusese altădată³⁴.

Într-un act de inventariere și prețuire a bunurilor aparținătoare unor nobili bănățeni, întocmit de capitlul din Cenad la 23 martie 1424 este pomenită o moară cu trei roți „subtus pelleus“ la Jebel, umblătoare pe râul Timiș³⁵. Cu acest prilej, deși sunt enumerate amănunțit și bunurile de pe moșia Weytheh, nu mai apar cele două mori aflătoare pe această moșie la anul 1410, cînd au fost dăruită fostului ban de Severin.

Către sfîrșitul secolului al XV-lea, la anul 1475, este menționată o moară de pe râul Bistra, care „more turcorum“ a fost incendiată de un nobil caransebeșean³⁶.

În secolul al XVI-lea luptele cu turcii și ocuparea părții de câmpie a Banatului limitează aria de cuprindere a documentelor la zona mai înaltă din răsărit, despre morile de pe cursul inferior și chiar mijlociu al râurilor bănățene ne mai întîlnindu-se nici o mențiune. Acum însă apar frecvent morile de pe cursul superior și sporadic pe cel mijlociu, care în perioada anterioară nu au fost deloc pomenite.

La începutul acestui secol este amintită o moară la Margina și alta la Mănăștiur, ambele pe cursul superior al Timișului Mic, care țineau de domeniul Hunedoarei și aduceau un venit de 113,5 cîble de grâu și 20 cîble de mei în anul 1516, iar în anul următor 90 cîble de grâu și 17 cîble de mei³⁷.

În anul 1518 într-un act referitor la un litigiu pentru un loc de curte, niște finețe și pămînturi arabile sunt semnalate morile aparținătoare nobililor caransebeșeni Nicolae și Gheorghe de Gârliște, existente pe râul Sebeș³⁸.

În a doua jumătate a acestui secol, la anul 1578, Voievodul Transilvaniei dăruiește nobililor Bona și Nicolae Wayda din Caransebeș o moară cu două roți pe Timiș, la Jdioara, care fusese în stăpînirea lui Ioan Endredy, mort fără moștenitori³⁹. Aceeaș moară, aflată în teritoriul cetății Jdioara, este amintită la anul 1585 ca fiind ruinată și aproape pustie⁴⁰, stare în care se afla și în anul 1590 cînd se precizează și amplasarea ei la locul numit Ostrov⁴¹.

La anul 1591, principele Transilvaniei confirmă și întărește nobilului Ladislau Lățug și rudeniilor sale o parte din moara ridicată în cuprinsul și la capătul pieții aceluiași oraș Caransebeș, în strada numită cea de Jos, pe râul Sebeș⁴².

Un loc de moară în teritoriul orașului Margina, pe râul Timișul Mic, este pomenit într-un document din anul 1598 ca aparținînd odinioară lui Nicolae de Bozwara⁴³.

Cu prilejul unei neînțelegeri iscate în legătură cu repararea zăgăzului și străvilarului de pe un canal de aducție, distruse de o revărsare a Timișului în anul 1599, sunt pomenite două mori din Prisaca, una aparținând nobilului Ioan Gîrlișteanu, comitele comitatului Caransebeș și alta nobilului Toma Nyakzo⁴⁴.

În prima jumătate a secolului al XVII-lea, la anul 1617, într-un act prin care Nicolae Lada din Turnu zălogește nobilului Francisc Măcișă un pământ arabil din hotarul satului Sacu, este indicat ca semn de hotar o vână de apă pe care s-a aflat moara sătenilor din satul de mai sus⁴⁵.

Mai multe mori din Caransebeș sunt amintite la anul 1622 într-o declarație dată în fața prim-judelui orașului de către nobilul Sigismund Fiat, care arată că ar avea un loc de moară pe ieruga orașului, aflătoare la capătul străzii Srem, între moara orașului și moara banului, care loc de moară s-a numit moara Maciova (dar) care moară n-a putut-o construi pînă acum. Hotărîndu-se s-o clădească, cere rudelor care dețin părți din acel loc de moară să participe la cheltuieli în raport cu părțile deținute deoarece, el posedând cea mai mare parte din locul de moară nu poate nicidecum să-l lase pustiu. La oferta făcută, rudele răspund că acum aflându-se în mari lipsuri nu pot suporta sarcinile impuse de construirea morii, dar Sigismund Fiat să ridice moara și cu timpul își vor rambursa cheltuielile⁴⁶.

Cea de a doua categorie de știri despre mori este cuprinsă în 82 documente în care se consemnează doar că pe o moșie sau alta la data emiterii actului existau mori, fără a se da nici un fel de amănunte în legătură cu ele. Aceste documente reprezintă doar 4,8% din cele 1693 publicate de F. Pesty și T. Ortvai. Deși morile nu apar decît printre alte foloase și folosințe ale unor moșii, semnalarea lor nu constituie o simplă formulare de cancelarie, deoarece în acest context nu le întîlnim în toate actele de danie sau punere în stăpînire, după cum nici nu sunt menționați pe moșiile situate în zona de cîmpie și nici viile sau eleșteele pe cele din zona muntoasă, ceea ce îndreptățește opinia că morile existau realmente pe moșiile unde sunt pomenite.

Documentele de mai sus, cu excepția a cinci, se referă la moșii aflate la est de o linie care de la Caransebeș, pe Timiș, ajunge pe Pogăniș la Iersig, trece la Bocșa pe Bîrzava și sfîrșește în aval de Secășeni, pe Caraș. Ea separă, în mare, cursul superior și mijlociu cu debit redus și pantă mai accentuată de cel inferior cu debit mare și pantă redusă, conținînd aproximativ două domenii hidrologice. Primul ocupă în întregime colțul de sud-est al Banatului și aparține exclusiv morilor cu ciutură al căror număr în acest spațiu se ridică la 509 din totalul de 885 mori cu ciutură existente la anul 1957 în întreaga țară⁴⁷. Cu aproape un secol în urmă, la anul 1874, numai în depresiunea Almăjului în 16 sate se înregistrau 339 mori cu ciutură, din care într-un singur sat, în Rudăria existau 51 de mori. În secolul al XVIII-lea, la anii 1769—1772 în intavilanul aceluiași sat existau opt mori pe pârăul numit tot Rudăria, iar la Carașova pe râul Caraș erau nouă mori⁴⁸.

Din cele câteva date statistice rezultă temeieri suficiente pentru a presupune că și în secolele XIV—XVIII există aceeași situație, doar că, în funcție de densitatea populației numărul morilor cu ciutură era mai redus.

Acest aspect permite aserțiunea că pe moșiile situate în părțile mai înalte ale Banatului funcționau în Evul Mediu doar mori cu ciutură care, dat fiind numărul mare, nu puteau fi înșirate în acte cu elementele necesare pentru individualizarea fiecăruia, ca în cazul morilor cu roată verticală, de dimensiuni și capacitate mai mare, întâlnite în vestul Banatului, pe cursul inferior și parțial mijlociu al râurilor din grupa de sud-vest. În plus, morile cu ciutură având o capacitate redusă, o moară actuală de mărime medie macină o cantitate de 30—45 kg. În timp de șase ore și chiar mai mult⁴⁹, nu puteau aduce un venit apreciabil stăpânilor de moșii dintr-o regiune unde cultura cerealelor ocupa un loc mai puțin important și din această cauză nu formau obiceiul unei atenții deosebite care să merite a fi menționat amănunțit în acte, mai ales că ele aparțineau în cele mai multe cazuri, ca și în trecutul apropiat, unor colectivități rurale restrânse.

Pe hartă, aria moșiilor în legătură cu care morile sunt pomenite la modul general, se suprapune aproape exact cu cea a morilor cu ciutură de la jumătatea secolului nostru și nu poate fi exclusă posibilitatea ca în secolele XIV—XVII ele să se fi extins și mai mult spre vest, pe cursul mijlociu al râurilor bănățene, aceste instalații tehnice țărănești putând fi clădite și reclădite repede, cu eforturi minime, fără meșteri de înaltă calificare.

Deși n-au fost epuizate toate sursele, din inventarul întocmit pe baza documentației care ne-a fost accesibilă, rezultă un număr de 58 mori și șase locuri de moară semnalate de știrile din prima categorie la care se specifică cel puțin moșia, numărul și râul pe care se afla și a căror menționare nu se repetă. Pe secole ele se repartizează după cum urmează: în secolul al XIII-lea patru roți de moară în două sate și două locuri de moară, în secolul al XIV-lea 15 mori și trei locuri de moară, în secolul al XV-lea 29 mori, în secolul al XVI-lea șase mori și un loc de moară, iar în secolul al XVII-lea până la anul 1639, un număr de cinci mori.

Pe cursuri de apă, între anii 1256 și 1639 se înregistrează șase mori și două locuri de moară pe Timiș, la care se mai adaugă un număr nespecificat de mori la Ciavoș și Căvăran. Pe Timișul Mic (Bega) sunt menționate două mori și loc de moară plus un număr nespecificat de mori pe moșiile Recaş, Chizătău și Ikus, iar pe numeroasele brațe dintre cele două Timișuri, în districtul Temeskuz, o moară regală și morile altor oameni. Pe Pogăniș erau pomenite trei mori și două locuri de moară. Pe Bârzava sunt menționate 33 de mori și un loc de moară plus un număr neprecizat de mori pe moșiile Gherteniş și Soșdea și între Partoș și Gătaia. Pe Caraș se aflau patru mori, iar pe Sebeș și Bistra, afluenți ai Timișului sunt amintite șase mori dintre care cinci la Caransebeș. Pe râul Narad, neidentificat, undeva în sud-vestul Banatului se afla o moară.

S-ar părea, la prima vedere, că numărul morilor, într-o perioadă de aproape cinci secole este destul de redus în comparație cu apusul Europei, unde în Anglia secolului al XI-lea, Domesday Book recenza 5624 de mori în 34 comitate⁵⁰. În realitate, însă situația este cu totul alta pentru că acolo unde documentele s-au păstrat, obținem o imagine cu totul deosebită. Așa de pildă, un act din anul 1408 atestă pe moșia Remetea

a nobilului Stefan Himfy un număr de peste 24 de mori care funcționau pe un segment de curs al Bârzavei, între Bocșa Română și Ghertenis, lung de numai 7 km, revenind o moară la 280 m de râu, pe când într-un comitat din sudul Angliei, pe râul Wilshire, în secolul al XI-lea pe 16 km de râu se aflau 30 de mori, revenind o moară la 500 m⁵¹, iar în țara noastră în secolul al XV-lea, pe un iaz al Buzăului, lung de 10 km funcționau 13 mori, adică o moară la 760 m⁵². Aceeași imagine ar fi valabilă și pentru celelalte râuri bănățene dacă s-ar fi păstrat documentele altor feudali ca în cazul familiei Himfy, de la care ne-a parvenit un număr impresionant de acte din secolele XIV—XVI.

Tot din documentele familiei Himfy reiese și densitatea morilor în funcție de numărul satelor și chiar de numărul curților iobăgești. Astfel conform actului de împărțeală din 1377—1378 pe moșiile Remetea și Iersig de pe Bârzava și Pogăniș se aflau 41 de sate care erau deservite de opt mori aparținătoare celor trei membri ai acestui neam, revenind în medie o moară la cinci sate. Trebuie reținut însă că pe zisele moșii se aflau și mori stăpânite de cnezii locali, dintre care moara cneazului Ioan este atestată documentar la anul 1376, iar existența anterior a altei mori cneziale poate fi dedusă din „locul morii numite a lui Scezlow“ atribuit la împărțeala din 1377—1378 lui Stefan, fiul lui Petru Himfy de Remetea. Ori dacă ele ar fi fost menționate în acte s-ar reduce substanțial media satelor deservite de o moară.

Această supoziție este confirmată de situația din anul 1408, când Ștefan de Himfy avea pe Bârzava, în cuprinsul moșiei Remetea, un număr de peste 24 de mori, adică un plus de peste 21 mori față de cele trei menționate în actul din 1377—1378, nu știm câte dintre ele vor fi fost mori cneziale acaparate de hrăpărețul nobil și câte au fost construite de el după această dată, certă este însă existența lor.

Relativă este și densitatea morilor în funcție de numărul curților iobăgești. În anul 1388 la împărțeala dintre moștenitorii lui Nicolae, în 18 sate de pe moșiile Remetea și Iersig sunt enumerate 308 curți și cinci mori, revenind în medie o moară la 61 gospodării, în timp ce în Anglia secolul al XI-lea revenea o moară la 50 de cămine cu variații importante de la un comitat la altul, de la o moară la 26 de cămine la o moară la 96 de cămine⁵³.

Aceleași variații se înregistrează și în Banatul medieval unde pe moșia Soșdea, vecină cu Remetea, la anul 1369 sunt pomenite mai multe mori pe Bârzava, fără a se specifica numărul lor exact. Actul de împărțire a moșiei Soșdea, în două părți deopotrivă, între Ioan, fiul lui Hench și nepotul lui de frate, consemnează că satul avea 24 de curți ceea ce dacă numărul morilor ar fi fost numai de două revenea o moară la 12 gospodării, medie mult mai ridicată decât cea rezultată pe moșiile Remetea și Iersig, în părțile aparținătoare lui Nicolae Himfy.

Mediile obținute deși se raportează doar la un sector limitat din zona piemontană și cîmpia înaltă, atestă că în acest spațiu cultura cerealelor ocupă un loc important în economia Banatului medieval. Chiar dacă morile aveau o capacitate redusă, numărul lor mare indică ponderea însemnată pe care cerealele panificabile o aveau în alimentația populației, o notă sumară din lista de socoteli a lui Benedict Himfy din anul 1372 arată că numai pentru nevoile curții s-a măcinat odată cantitatea

de opt câble⁵⁴, iar într-o plângere din anul 1406, adresată judei curții regale, Ștefan Himfy de Remetea reclamă că Heem, nepotul lui Benedict Himfy a pus să se ia cu forța și să-i fie propită, spre marea sa pagubă, pâinea, berea și boii unor iobagi ai săi care locuiesc în Iersig⁵⁵.

În șesul bănățean, unde cultura cerealelor avea condiții optime, densitatea morilor a fost cu certitudine mai mare. Ea este sugerată de existența încă din 1256, a două roți de moară și două locuri de moară în satul Ciavoș, pe Timiș și a două roți de moară în satul Katheluk pe Bîrzava. Două secole și jumătate mai târziu, în anii 1410 și 1424 erau semnalate două mori pe Timiș la Voiteni și o moară cu trei roți în satul vecin Jebel.

Semnificativ este și faptul că documentele, ori cît de puține ar fi, atestă o continuitate de funcționare a morilor pe același amplasament. Astfel, moara din Golonia, semnalată pentru prima dată la anul 1377, re apare în documente după o perioadă de 32 de ani, în 1409. Morile de la Ciavoș și Kalentheluk din 1256 sunt menționate din nou la anul 1337, după un răstimp de 81 de ani. Mai edificator apare cazul morii din Lybur de pe moșia Remetea, pe Bîrzava. Pomenită la anul 1377, ea a continuat să existe, în același loc, la Berzovia, sub numele de moara din Ibor, până la jumătatea secolului nostru.

În tot cursul Evului Mediu morile au avut o existență precară, supusă vicisitudinilor de tot felul și din documente se poate desprinde limpede fenomenul de ruinare și pustiire a morilor. Asemenea mori sunt pomenite pe cuprinsul domeniului Gseri, într-un act emis la anul 1417 de către Filip de Korogh. Tot pe Timiș, o moară cu două roți existentă la anul 1578 pe teritoriul cetății Jdioara, se afla în ruină și părăsită la anii 1585 și 1590. Ruinată era și moara sătenilor din Sacu, într-un act din 1617 menționîndu-se ca punct de reper doar vina de apă pe care se afla moara de altădată. Despre mori ruinate și dispărute poate fi vorba și în frecvente cazuri când sunt amintite doar locurile de moară ca de pildă, locul morii numite „a lui Scezlow“, din anul 1377 sau locul de moară „al lui Sigismund Fiat din Caransebeș“, care loc de moară s-a numit moara Maciova.

Cauzele ruinării și pustiirii morilor sînt numeroase și variate, multe mori vor fi fost distruse de marile viituri ale apelor care nimicesc stăvilarele și colmatează iezăturile ca în cazul celor două mori de la Prisaca, pe Timiș, pe care proprietarii nu le pot reface din lipsă de bani. Începînd de la finele secolului al XIV-lea tot mai multe mori sunt distruse prin incendiu în cursul incursiunilor turcești, încît în documente s-a încetățenit expresia „more turcorum“. Altele, ca cele de pe domeniile neamului Chanad, pier în urma turburărilor interne pricinuite de răscoala cumanilor de la sfîrșitul secolului al XIII-lea. Frecvent sunt disparițiile în urma răfuieiilor dintre feudali ca moara de pe râul Narad din satul Kuesd, împotriva căroră oamenii arhiepiscopului de Calacea întreprind o adevărată expediție punitivă la anul 1364 sau ca moara de pe riul Bistra arsă din temelii „more turcorum“ în conflictul dintre nobilii români de Vad și Bizerea la anul 1478, paguba fiind evaluată la 60 de florini. Multe mori s-au ruinat în urma exercitării dreptului de monopol al feudalului ca în cazul de la anul 1372 când regele Ludovic I-ul po-

runcește tuturor iobagilor săi din districtul Temeskug să macine grinele nu la morile celorlalți oameni ci numai la moara regală.

Documentele oferă doar vagi și arareori date pe baza cărora să poată fi stabilit tipul morilor aflate în uz în Evul Mediu pe cursul apelor bănățene. Deși există numeroase criterii în funcție de care morile se încadrează în diferite tipuri, informațiile lacunare de care dispunem ne permit să distingem, după poziția roții, doar mori cu roată verticală. Existența morilor cu roata orizontală nu este atestată direct în izvoarele scrise, ea poate fi doar postulată pe baza realităților cunoscute în ultimele secole. Se poate însă afirma că prezența ambelor tipuri a fost determinată și în Evul Mediu de caracteristicile hidrologice ale cursurilor de apă și de aspectul reliefului care coboară în trepte de la este spre vest. Ca urmare în zona montană din răsăritul Banatului au predominat până în zilele noastre morile cu ciutură, iar zona piemontană și de câmpie a fost dintodeauna domeniul morilor cu roată verticală și admisie inferioară, sistem impus de secetele hidrologice proprii părților joase în perioada vară-toamnă.

O precizare în acest sens oferă moara de pe moșia Voia, pe cursul inferior al Carașului, pomenită la anul 1378, în legătură cu care se specifică în mod clar, „unum molendinum inferius pellens“. De același tip a fost și moara de pe moșia Jebel despre care în inventarul de la 1424 se spune, „unum molendium trium rotarum de subtus pellens super fluvio Themes sed aliquando per siccitatem cessans“, ceea ce implică existența unei iezături cu stăvilă pentru a asigura debitul de apă necesar acționării roților și în vreme de secetă. Sublinierea de mai sus pare să indice că existau și mori cu roțile instalate la firul apei care atunci când debitul scădea din cauza secetei nu mai puteau funcționa.

Iezături sau canale de aducție necesare pentru asigurarea unui debit constant de apă existau și pe cursul inferior al Bârzavei și au constituit obiect de frecvente și îndelungate conflicte între nobilii proprietari de mori de pe moșiile Remetea, Ghertenis, Soșdea și Halymba înșirate pe Bârzava, de la Bocșa până la Gătaia, fiecare dintre stăpâni căutând, conform zicalei „să tragă apa la moara lui“, ceea ce va genera adevărate mici războaie ale morilor, sugestiv ilustrate de conflictul dintre familiile Himfy de Remetea și Cheep de Ghertenis.

În urma unei plingeri a magistrului Ștefan, fiul lui Petru de Remetea la 4 noiembrie 1408, regele Sigismund de Luxemburg pomeneste capitlului din Cenad și capitlului din Arad să cerceteze adevărul despre învinuirile aduse celor trei fii ai lui Cheep de Ghertenis, care conform reclamației au distrus iezătură de pe râul Bârzava și însuși râul cu iezătura sa l-au îndepărtat de pe adevăratul său curs, trecându-l dincolo pe moșia lor, prin care fapt mai mult de 24 de mori s-au pustiit, paguba fiind evaluată la 1 000 florini aur. O zi mai târziu, la 5 noiembrie 1408, regele trimite o scrisoare cu conținut similar și comitelui de Timiș.⁵⁶

Documentele ulterioare nu consemnează rezultatul intervenției regale, însă șase ani mai târziu, la 13 octombrie 1414, regele Sigismund cere capitlului din Cenad să cerceteze o nouă reclamație a Himfeștilor în care se arată că aceiași fii ai lui Cheep de Ghertenis au pus de curând să fie mutat și întors râul Bîrzava de pe cuprinsul moșiei lor Remetea, într-o altă albie nouă, către moșia lor Ghertenis, pricinuindu-le mari pagube,

că Iacob de Ghertenis a bătut cumplit pe un cnez al magistrului Ștefan de Remetea, jefuindu-l de bunurile aflate asupra lui, că pe deasupra a pus să fie uciși cu săgețile o mulțime de cai din herghelia hărăzită bisericii parohiale din Remetea și că nemulțumit cu atâta a ucis și a luat cu forța niște cai aparținând unor slujitori ai aceluiași Ștefan⁵⁷.

La rândul lor, nobilii din Remetea ripostează tot atât de brutal și dintr-o scrisoare a vicontului de Caraș din 22 iunie 1415, aflăm că Ștefan de Remetea și fiul său Emeric și-au mână hergheliile să pască semănăturile iobagilor familiei Cheep din Ghertenis, au nimicit pădurile și livezile lor iar pe custodele pădurilor l-au bătut și rănit⁵⁸.

Diferendul iscat de mutarea cursului Bârzavei nu era rezolvat nici în anul 1418, în două rânduri, la 16 ianuarie și 15 februarie, regele cere capitlului din Arad să trimită oameni de mărturie la fața locului⁵⁹, iar în anul 1420 era încă dezbătut în fața capitlului din Cenad⁶⁰.

Un nou conflict pentru mori izbucnește în anul 1422 între fiii lui Ștefan Himfy de Remetea și Toma, fiul lui Emeric de Halymba, care a pus să se construiască o moară pe un braț al Bârzavei, mai sus decât fusese altădată, ceea ce a dus la defașectarea a două mori de ale părții adverse⁶¹.

Pricina se va rezolva abia în anul 1424 prin mijlocirea unor arbitri, cele două părți obligându-se să închidă iezătura de pe brațul Bârzavei numit Kiraethawwa, să întoarcă mersul ce i s-a dat acum din nou pe albia cea veche, fiecare urmând să păstreze și să îngrijească câte o jumătate din iezătură, să-și pună în rînduială morile, nobilii de Halymba să-și așeze moara mai în aval, iar în cazul că existența ei ar cauza dificultăți morilor din amonte s-o dărâme din temelie⁶².

Setea de apă care stă la baza acestor conflicte s-ar putea explica fie prin existența unor condiții climaterice nefavorabile care să fi determinat o diminuare apreciabilă a debitului râurilor, fie prin înmulțirea numărului de mori și creșterea dimensiunii roților. În ambele cazuri, cantitatea de apă necesară funcționării morilor putea fi asigurată numai în detrimentul vecinilor din amonte.

În primul caz se știe că pentru apusul Europei, după perioada de climat blăndal de la finele secolului al XIV-lea, începutul secolului al XV-lea a fost marcat de grave perturbații climaterice⁶³. Nu se știe însă în ce mod a fost afectat de aceste perturbații teritoriul țării noastre, dacă ele s-au manifestat prin precipitații abundente, care ca în Franța au produs inundații catastrofale în multe provincii, sau dacă, dimpotrivă, ele au generat fenomene de secetă, așa cum pare să indice faptul că moara de la Jebel din 1424 a fost făcută ca să poată merge și în vreme de secetă.

În al doilea caz, înmulțirea morilor este cert evidențiată de documente, conform cărora pe moșia Remetea în anii 1376—1378 existau doar patru mori aparținătoare familiei Himfy, la anul 1408 numărul lor ajunge să treacă la 24, ceea ce însemnează o substanțială creștere demografică și o importantă sporire a producției cerealiere.

Insuficiența datelor cunoscute până acum nu permit o opțiune categorică deși se pare că pentru secolul al XIV-lea ritmul prefacerilor climaterice a fost, în linii generale, același pentru întreaga Europă. Iarna

anului 1358 a fost, de pildă, deosebit de redutabilă în Franța, tot atât de aspră a fost și în părțile noastre unde pe Valea Carașului la 8 aprilie 1358 zăpada era atât de mare încât nu s-a putut face reambularea moșiei Secaș, operația trebuind să fie amânată pentru data de 27 mai⁶⁴.

Dincolo de aceste aspecte rămâne de elucidat problema potențialului tehnic pe baza a căruia erau posibile frecvențele schimbări de curs ale râurilor, îndiguirile și cumpănirea morilor, lucrări hidrotehnice care presupun nu numai forță de muncă dar și anumite cunoștințe de specialitate și utilaje asupra cărora documentele nu ne oferă nici o indicație directă.

Pentru secolul al XIV-lea există mărturii că utilizarea roții hidraulice nu s-a limitat doar la măcinarea cerealelor ci s-a extins și în alte domenii. Un act din 1363 menționează o moară cu o roată ce mișca o puiă în satul Saldobady din nord-vestul Banatului, care a fost a răposatului cnez Ladislau și a vecinului său, ambii osândiți pentru tâlhăriile lor săvârșite la Lipova, la pedeapsa spânzurătorii⁶⁵. În actul de împărțire a moșiei Soșdea din anul 1369, pe lângă morile existente și viitoare se amintește și despre alte foloase pe care le vor întemeia și statornici în vreun fel oarecare, în cursul vremii pe Bârzava, ceea ce presupune că erau cunoscute și alte instalații tehnice acționate de forța apei, unele dintre ele fiind probabil legate de exploatarea miniere din districtul Kuesd, unde, în zona Bocșa Română-Dognecea, minereurile metalifere erau exploatate încă din epoca daco-romană.

În acest spațiu, mineritul este atestat documentar încă de pe la jumătatea secolului al XIV-lea, când la anul 1358 cu prilejul reambulării moșiei Secaș, este pomenită o mină regală de nord de Caraș, iar către sfârșitul secolului, la anul 1395 sunt menționate minele de fier aparținătoare cetății Kuesd⁶⁶. Este de presupus că de cunoștințele și pricepera minerilor în domeniul hidrotehnic au beneficiat direct sau indirect stăpânii de moșii, interesați de abaterea râurilor, construirea de canale, stăvilare și de multiplele utilizări ale roții hidraulice. Prezența acestor mineri pe Valea Bârzavei, ca o categorie distinctă, alături de iobagii care lucrau în mine, este atestată de un act din anul 1407 în care urmașii fraților Himfy se plâng că nobilii de Macedonia cu minierii și iobagii din Kuesd au extras aur din minele aflate în cuprinsul moșiei lor Remetea⁶⁷.

Deși nu afectează spații întinse, lucrările hidrotehnice aferente morilor aduc modificări notabile peisajului geografic în care se înscriu ca creații singulare ale activității omului, acestea ca orice fel de intervenție a omului de-a lungul unui curs de apă constituind o sursă de dezechilibru, care modifică jocul fenomenelor naturale⁶⁸, amploarea consecințelor fiind determinată de dimensiunile acțiunii umane și de durata ei.

În Evul Mediu, când de-a lungul râurilor existau adevărate păduri-galerii, defrișarea vegetației de pe amplasamentul morii și apoi permanentul du-te-vino de la moară duceau la modificarea florei. Circulația carelor și căruțelor avea ca rezultat crearea unor artere de acces la moară, consemnată într-un act din anul 1428 privitor la reambularea moșiei Gyormath din comitatul Timiș, ca „drumul morii”⁶⁹.

Modificări cu rezonanțe mai ample în peisajul geografic surveneau în urma construirii iezăturilor ceea ce implica săparea canalului, înălțarea barajului și a unui stăvilar prin care se regla aducția apei la roata morii. Ca urmare, o bună parte din apa râului era deviată în ca-

rial, diminuându-se astfel scurgerea pe albia naturală a râului, iar între acesta și canal se forma un fel de ostrov. Cu timpul, vechea albie se înlăstina, transformându-se într-un braț mort, situație ilustrată de un act din anul 1404, prin care Ștefan Himfy oprește pe fii lui Andrei Chap de Gherteniș de la folosirea unor pământuri arabile și fânețe aflate între Bârzava și Zuhathia, ocupate în mod fraudulos⁷⁰, hidronimul *Zuhathie*, (*Suhat*), având sensul de pășune pe lângă ape, pe locuri mocirloase⁷¹.

Creșterea numerică a morilor pe malul unui râu sau iezături avea ca rezultat intensificarea procesului de colmatare, morile din amonte ajungând în situația de a nu mai avea apă suficientă. Se recurgea atunci la închiderea iezării și întoarcerea pe matca cea veche, soluție la care se ajunge în privința morilor de pe un braț al Bârzavei în conflictul din anul 1424 dintre nobilii de Remetea și cei de Halyimba. Alteori se sapă un nou canal așa cum s-a întâmplat în conflictul dintre Ștefan, fiul lui Petru Himfy, fostul ban al Bulgariei, care oprește pe fii lui Nicolae de Jank să-și construiască o moară pe Caraș. Ca ripostă, aceștia deviază apele râului, prin care fapt cotropesc și o bucată de pământ de pe moșia Voia, iar în anul următor distrug iezătura morii himfeștilor⁷².

Rezultatul era despletirea cursului de apă în numeroase brațe care se anastomozau frecvent în funcție de debit, aspect comun pentru cursul inferior al Bârzavei și Carașului, un braț al acestuia, între Ticvaniul Mare și Ticvaniul Mic, numindu-se până azi *Pârul Morilor*. În același timp morile dezafectate erau acoperite de cantități mari de aluviuni, ceea ce face dificilă descoperirea lor în prezent. În Franța, de pildă, fundațiile morilor gallo-romane din Lorena au fost aflate sub un strat de aluviuni posterioare gros de aproape trei metri⁷³.

Cea mai mare parte a morilor la care se indică locul și râul aparțin regelui și nobilimii. O moară regală, concurată de morile altor oameni, este menționată în anul 1372 în districtul Temeskuz. Deși nu sunt amintite direct, mori regale au existat și pe moșia regală Hodos, de unde în anul 1379 se permite unui morar să plece pentru a se așeza pe moșia lui Ștefan Himfy de Remetea. Tot suveranului îi aparțineau și cele două mori de pe Timiș dăruite banului de Severin odată cu moșia Veiteh la anul 1410. Numărul morilor regale se afla însă în continuă scădere, pe măsură ce creștea numărul moșiilor regale dăruite nobilimii mai ales pentru servicii militare.

Încă secolul al XIII-lea, mori și locuri de moară pe Timiș și Bârzava se aflau în proprietatea nobililor din familia Chanad. În secolul al XIV-lea nobilii din familia Himfy stăpâneau numeroase mori pe Pogăniș, Bârzava și Caraș, iar în secolul al XVI-lea Ștefan Himfy de Remetea avea peste 30 de mori numai pe Bârzava. Un număr mai mic de mori, tot pe Bârzava aparțineau nobililor de Gherteniș, Soșdea și Halyimba. Pe Timiș, în aceeași vreme, apar ca proprietari de mori nobilii români de Mitnic, Gârliște, Bizerea și Aremeniș.

Stăpânii feudali puteau concede altei persoane dreptul de a construi o moară pe moșia sa, rezervându-și o parte din veniturile⁷⁴, și la anul 1417. Filip de Korogh, mare vistier al reginei, dăruiește judeului curții sale din Chery, district românesc dintre Timiș și Pogăniș, un loc de moară care

să fie lipsit de stăpân oriunde ar putea găsi pentru a-și construi acolo o moară. În cazul că într-un asemenea loc de moară care ar avea stăpân, va putea găsi o moară pe care s-o dreagă și s-o pună în stare de a sluji mai departe, atunci după datina și obiceiul moșiei Chery îi dăruiește venitul acelei mori care i se cuvenea lui⁷⁵.

Faptul că judele curții, în urma reparării unei mori părăsite, avea să beneficieze numai de venitul cuvenit stăpânului de moșie pare să indice că cel care și-a lăsat moara să se ruineze își menținea în continuare drepturile avute anterior, situație care trimite la vechiul drept cutumiar românesc conform căruia, cel care planta via sau pomi fructiferi pe un loc aparținând altuia beneficia de roadele muncii sale dar nu de țere-nul pe care plantase.

Existența acestui drept cutumiar, aflat în vigoare pe cuprinsul districtului Chery și după ce în anul 1387 regele îl donase familiei Korogh, și dintr-un alt act emis de Filip de Korogh în anul 1415 prin care i se dăruie aceluiași jude al curții sale, „more kenesijatus et officiolatus“ un loc de sat lângă râul Pogăniș, care a fost altădată cnezatul lui Ioan, fiul lui Farcaș, ajuns în mâinile feudalului străin ca urmare a condamnării cneazului la moarte prin spânzurătoare „in iudicio generali“ la Timișoara⁷⁶.

Locul de sat este dăruit de Filip de Korogh cu toate foloasele, pământuri, arabile, fânețe, păduri, ape, locuri de moară exceptând numai „colletis strada viarum“. De asemenea, se acordă satului libertate pe timp de 20 de ani urmând ca numai după curgerea acestui timp să-i plătească jumătate din dare. Toate acestea sugerează opinia că în districtele românești din Banat, chiar și atunci când sunt dăruite de rege unui nobil străin, vechile raporturi statornice între cnezii români și puterea regală continuă să fie menținute.

Până în a doua jumătate a secolului al XIV-lea cea mai mare parte din morile aparținătoare nobilimii erau stăpânite în devălmășie, documentar primele ieșiri din indiviziune sunt semnalate în anul 1369, când Ioan, fiul lui Hench și nepotul său de frate își împarte în două morile de pe moșia Soșdea. Procesul se desfășoară însă foarte lent și la anul 1409 urmașii foștilor bani ai Bulgariei mai stăpâneau în comun moara din Golonia, pe Bârzava. Această formă de proprietate era încă viabilă în secolul al XVII-lea, când la anul 1622 nobilul român Sigismund Fiat se străduia să-și cointerezeze o mulțime de rubedenii la construirea unei mori în Caransebeș pe un loc de moară pe care-l stăpâneau în comun.

Rar pomenite în documente, deși par a fi destul de numeroase, morile aparținătoare cnezilor. O moară a lui Ioan cnezul, pe Bârzava, în cuprinsul domeniului familiei Himfy apare în anul 1376 când slujbașii fraților Himfy iau de aici cu japecă suma de 14 florini. Cneziale par a fi fost și cele trei mori din actul împărțială a moșiilor himfeștilor din 1377—1378, două situate pe Pogăniș și una pe Bârzava⁷⁷. Un loc de moară în amonte de târgul Iersig, anume „locul morii numite a lui Scezlow“ este amintit în același document. La anul 1415 sunt menționate locurile de moară de pe Pogăniș, din districtul Chery, care se aflau în cnezatul lui Ioan, fiul lui Farcaș, spânzurat din ordinul lui Pipo de Ozora. Situația acestor mori fiind reglementată de dreptul cutumiar românesc, ele apar documentar doar incidental, atunci când intră în stăpânirea feudalilor

străini sau când cnezii se plâng împotriva abuzurilor săvârșite de slujitorii acestora.

Despre mori ale cetăților bănățene nu avem informații clare, se pare totuși că moara cu două roți aflătoare pe Timiș, în teritoriul posesiunii Jdioara, a aparținut inițial cetății cu același nume. Din cuprinsul unor documente din a doua jumătate a secolului al XVI-lea, aflăm că înainte de anul 1570 când voievodul Transilvaniei o donează nobililor caransebeșeni Bona și Nicolae Wajda, moara era proprietatea lui Ioan Endredi, mort fără moștenitori⁷⁸, amintit ca prefect al cetății pe la anul 1566⁷⁹. Când la anul 1585, la porunca lui Sigismund Bathory, omul voievodului și delegatul capitalului din Alba-Iulia se deplasează la cetatea Jdioara pentru a-l pune în stăpânire pe Ștefan Appafy, moara era considerată bun al cetății deoarece Bonifaciu Wajda, beneficiarul daniei din anul 1578 se împotrivește la darea în stăpânire a morii invocând doar faptul că ea aparținuse odinioară lui Ioan Endredi⁸⁰.

Despre morile aflate în proprietatea orașelor din Banat, documentele nu consemnează decât o singură dată, în anul 1622, o moară a Caransebeșului situată pe ieruga orașului în strada Srem. În același document, în vecinătatea orașului, este amintită o moară a banului, fără a se specifica numele acestuia. Deoarece în perioada 1621—1623 în nici un act nu se pomeneste numele banului s-ar putea ca demnitatea să fi fost vacantă și în acest caz moara să fie aparținut unui fost ban sau instituției băniei.

Alte mori erau proprietatea colectivităților rurale, în documente este însă amintită doar o moară a sătenilor din Sacu, care la anul 1617 nu mai exista. Aflată pe o vână de apă, un afluent neînsemnat al Timișului, al cărui nume nu este menționat în text, era desigur o moară mică, care funcționa ca intermitență, depinzând de debitul cursului de apă.

Morile erau construite pe cheltuiala proprietarilor care adeseori subliniază efortul deosebit pe care îl necesită construirea ori repararea lor. Dintr-un act din anul 1599 aflăm că în trecut cele două mori de la Prisaca „distruse adeseori de furia apelor Timișului au fost totuși refăcute cu cheltuielile, osteneala și truda mare” a celor doi nobili proprietari. Când însă, în anul de mai sus, o mare viitură „a spălat în întregime și a umplut cu nămol zăgazul și stăvilarul acelor mori „proprietarul uneia dintre ele refuză să participe la lucrările de refacere” și n-a voit să construiască și nici să ajute cu ceva” lăsând toată povara pe seama lui Ioan Gârlișteanu, comitele comitatului Caransebeș, care pretinde ca Ștefan Nyakaza „să nu aibe îngăduință să-și reconstruiască până când el sau urmașii lui nu vor plăti pentru ce le revine”.

Într-un alt act, din anul 1622 se arată că nobilul, intenționând să construiască o moară în Caransebeș a cerut rudelor sale, cooproprietari ai locului de moară” să stea alături de el cu cheltuieli și de asemenea cu alte osteneli care ar privi construirea morii” dar că ei refuză motivând că „s-ar afla acum în mari lipsuri și n-ar putea suporta cheltuielile” dar Sigismund Fiat să ridice moara, partea lor urmând a o achita mai târziu, „dacă Dumnezeu îi va ajuta”.

Lipsa de interes față de mori în părțile Caransebeșului s-ar putea explica nu atât prin sumele mari necesitate de asemenea investiții cât prin dificila situație politico-economică de la finele secolului al XVII-lea și începutul celui următor determinată de luptele pentru stăpânirea Tran-

silvaniei și mai ales de jefuirea și pustiirea regiunii de către mercenarii sârbi ai lui Simion Lodi, instalat ca ban la Caransebeș.

Documentele nu pomenesc nimic despre meșterii constructori de mori, care probabil că erau localnici, feudali ridicându-și morile pe cheltuiala lor și cu prestații în muncă ale iobagilor care erau obligați să asigure și lucrările curente de întreținere⁸¹.

Tot localnici vor fi fost și meșterii morari care asigurau funcționarea morilor, un document din 1379 menționând că oficialul moșiei regele Hodoș aflată la sud de Lugoj a poruncit subalternilor săi să permită morarului Ștefan de pe această moșie, după ce își va fi plătit terragiul și celelalte dări obișnuite, să plece pentru a se stabili pe moșia lui Ștefan Himfy, care stăpânea numeroase mori pe Bârzava⁸². Meșteri morari sunt implicați și în conflictul dintre nobilii Kopaz de Wad și Gheorghe, fiul răposatului Ladislau Găman de Byzera, privitor la incendierea morii de pe Bistra în anul 1478. Documentele bănățene nu pomenesc nimic despre modul în care erau retribuiți morarii pentru slujba lor, probabil însă că plata, la fel ca în alte părți se făcea în natură sau în bani.

În documentele care ne-au fost accesibile nu se întâlnesc acte de vânzare-cumpărare a morilor și cu două excepții, nici date privitoare la veniturile aduse de mori. Din această cauză valoarea lor nu poate fi stabilită decât cu aproximație în funcție de datele oferite de către actele de zălogire sau a estimării pagubelor pricinuite prin dezafectarea unor mori în urma abaterii cursului de apă de către vecini sau a distrugerii lor prin incendiere sau alt gen de acțiuni violente. În ceea ce privește veniturile, datele nu apar decât la un mare interval de timp, în secolul al XIV-lea și în secolul al XVI-lea, în locuri diferite și în condiții economice diferite.

Despre valoarea unei mori un prim reper ne oferă un act din anul 1364, când nobilul Petru Himfy de Remetea dă spre folosință altui nobil meșter o moară a se de pe Bârzava pe timp de șapte ani, menționându-se că dacă cineva ar încerca să o ia înapoi în acest răstimp, proprietarul să-l despăgubească pe Nicolae de Halymba de Jos cu suma de zece mărci, ceea ce echivalează cu 40 de florini. Din text nu rezultă dacă despăgubirea se referă la valoarea morii sau dacă este vorba de venitul pe care putea să-l aducă în cei șapte ani de folosință, venit care însemna în medie 5,61 florini pe an. Suma pare a fi însă prea mare pentru o singură moară deoarece dintr-o listă de venituri și cheltuieli a fostului ban Benedict Himfy aflăm că în anul 1372 sau 1378 de la mai multe mori al căror amplasament nu era indicat și de la morile din Remetea s-a încasat un venit total de numai 5,5 florini⁸³, ceea ce pare să indice că despăgubirea de 40 de florini se referea la valoarea morii.

Aceeași valoare pare a rezulta și dintr-un act din anul 1368 prin care Ioan, fiul lui Henoch de Soșdea zălogește nepotului său de frate părțile sale din morile aflate pe Bârzava pentru suma de 40 de florini⁸⁴. Tot o valoare de 40 de florini sau apropiată rezultă din plângerea lui Ștefan Himfy, din anul 1408, împotriva fiilor lui Cheep de Ghertenis care mutând cursul Bârzavei de pe adevărata sa albie i-au pricinuit o pagubă de 1 000 de florini prin dezfectarea unui număr de peste 24 mori ale sale. Către sfârșitul secolului al XV-lea, la anul 1478, paguba cauzată de incendierea unei mori de pe Bistra este evaluată la 60 de florini.

La începutul secolului al XVI-lea o moară din Mănăstur și alta din Margina umblătoare pe Timișul Mic aduceau domeniului Hunedoara un venit de 114 câble de grâu și 20 câble de mei în anul 1516 și 90 câble de grâu și 17 câble de mei în anul 1517.

Deși puținele date referitoare la valoarea morilor și la veniturile lor nu pot fi socotite concludente se pare că în Banat cele mai multe dintre ele erau de dimensiuni modeste, cu o singură roată, construite din lemn și cu un randament modic aspect ilustrat de valoarea lor scăzută în comparație cu cele din Transilvania, unde în secolul al XIV-lea prețul unei mori varia între 200 și 450 de florini⁸⁵. Poate că la aceasta a contribuit și faptul că erau destul de numeroase și în mare parte aparțineau colectivităților rurale. Comparând valoarea unei mori cu cea a altor bunuri se constată că ea era egală cu valoarea unui cal al nobilului Andrei de Zlavotinț, ucis în anul 1364 de un cnez din districtul Comiat și prețuit la 40 de florini⁸⁶ sau cu cea a unei coroane scumpe cumpărate de Petru Himfy de Remetea cu 10 mărci și zălogite în același an lui Grigore de Cerneț dimpreună cu o cingătoare⁸⁷. În cazul calului ucis de cnezul din Comiat pare că valoarea lui a fost exagerată sau că era de un soi deosebit, deoarece în același an, doi cai ai lui Petru de Remetea propiți de Iacob și Ioan de Halymba erau evaluați la 12 florini⁸⁸, iar câțiva ani mai târziu, la 1377, un cal bun luat cu forța de slujbașii fraților Himfy de la un cnez din Fileș era prețuit la 14 florini⁸⁹. Egală cu valoarea unei mori era și o bucată din moșia Teryen din comitatul Caraș zălogită pentru 10 mărci în anul 1364⁹⁰. Nu știm care era întinderea acestei moșii dar în act se subliniază că „pe numita moșie nu se aflau în afară de două gospodării, nici unii care s-o poată lucra“ ceea ce ar explica valoarea puțin însemnată a acesteia.

În lipsa unor date precise cu privire la valoarea și veniturile morilor nu se poate aprecia cum se cuvine importanța lor economică. Singurele elemente certe oferite de documente sunt sporirea continuă a numărului de mori și conflictele dintre stăpânii lor. Pe această bază se poate totuși considera că morile au jucat un rol important în economia feudală, amploarea lor fiind determinată de dezvoltarea culturii cerealelor, de creșterea populației și de ponderea pe care pâinea o avea în alimentație. Probabil că înmulțirea morilor a fost legată și de aprovizionarea cu făină a garnizoanelor din numeroasele cetăți bănățene și a trupelor care cantonează tot mai frecvent în Banatul supus direct amenințării otomane începând cu sfârșitul secolului al XIV-lea.

Un rol important au avut morile și în viața socială. Într-o lume alcătuită din bucăți în care timpul și distanța nu contau și unde vecinul mai îndepărtat era aproape un străin, morile au fost puncte de convergență spre care gravita o întreagă rețea de așezări mai mult sau mai puțin densă. Ritmul muncilor agricole determina perioada de vârf primăvara și toamna, când, la mori se strângea mulțime de oameni și în așteptarea rândului la măcinat se vânturau știri, se depăneau povești și se schimbau opinii. Importanța morilor în viața socială rezultă și din „mulțimea proverbelor, zicalelor și expresiilor privind această instalație tehnică“⁹¹, profund ancorată în conștiința lumii rurale medievale unde implicarea morii a fost potențată și de atributele magice ce i-au fost conferite de spaima ancestrală a omului atunci când a izbutit să smulgă o fărâma din tăria apelor.

NOTE

- 1 C. C. Giurescu, *Contribuții la istoria științei și tehnicii românești în secolele XV — începutul secolului XIX*, București, 1973, p. 139; Idem, *Probleme controversate în istoriografia română*, București, 1977, p. 131—137; Șt. Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, III, Cluj-Napoca, 1986, p. 102.
- 2 I. D. Suciu, *Documente privitoare la istoria Mitropoliei Banatului*, Timișoara, 1980, p. 50.
- 3 *DIR*, C, 1175—1250, București, 1951, doc. 10, p. 5.
- 4 *Ibidem*, p. 5, nota 3.
- 5 *DIR*, C, 1251—1300, București, 1952, doc. 20, p. 21—22.
- 6 *Ibidem*, doc. 311, p. 275.
- 7 *Ibidem*, doc. 303, p. 266.
- 8 *DIR*, C, 1331—1340, București, 1954, doc. 333, p. 416.
- 9 *DIR*, C, 1341—1350, București, 1955, doc. 156, p. 122—123.
- 10 *DIR*, C, XI, București, 1981, doc. 400, p. 408.
- 11 *DIR*, C, XII, 1361—1365, București, 1985, doc. 329, p. 334.
- 12 *Ibidem*, doc. 304, p. 311.
- 13 *DIR*, C, XII, București, 1985, doc. 426, p. 447.
- 14 T. Ortvai, *Temesvármegye és Temesváros történetéhez*, I, Pozsony, 1896, doc. 70, p. 114—115.
- 15 C. Feneșan, *Noi informații privind iobăgimea din Banat în secolul al XIV-lea, în Ștefan Meteș la 85 de ani*, Cluj-Napoca, 1977, p. 229.
- 16 M. Holban, *Mărturii asupra rolului cnezilor de pe marile domenii din Banat în a doua jumătate a secolului al XIV-lea, în Studii și materiale de istorie medie*, II, București, 1957, p. 409.
- 17 F. Pesty, *A Szörénybánság és Szörény vármegye története*, III, Budapesta, 1878, doc. 12, p. 8.
- 18 E. Lukinich, *Documenta historia valachorum in Hungaria illustrantia*, Budapesta, 1941, p. 221—223.
- 19 F. Pesty, *Krassó vármegye története*, III, Budapesta, 1882, doc. 125, p. 190.
- 20 *Ibidem*, doc. 92, p. 147.
- 21 C. Feneșan, *O listă de socoteli din Banatul secolului al XIV-lea, în Banatica*, III, Reșița, 1975, p. 149—151.
- 22 *Ibidem*, p. 146.
- 23 *Ibidem*, p. 149.
- 24 F. Pesty, *Krassó*, III, doc. 125, p. 185—192.
- 25 *Ibidem*, doc. 119, p. 177; doc. 126, p. 193—194.
- 26 T. Ortvai, *op. cit.*, doc. 243, p. 395.
- 27 *Ibidem*, doc. 244, p. 396.
- 28 *Ibidem*, doc. 245, p. 397.
- 29 *Ibidem*, doc. 301, p. 488.
- 30 E. Mályusz, *Zsigmond kori oklevéltár*, II/2, Budapesta, 1956, doc. 7232, p. 305.
- 31 T. Ortvai, *op. cit.*, doc. 259, p. 426.
- 32 *Ibidem*, doc. 314, p. 514.
- 33 *Ibidem*, doc. 328, p. 529.
- 34 F. Pesty, *op. cit.*, doc. 209, p. 301—302.
- 35 A. Zichy, *Családi okmánytár*, VIII, Budapesta, 1895, doc. 102, p. 150—152.
- 36 F. Pesty, *A Szörény vármegyei hajdani oláh kerületek*, Budapesta, 1876, p. 82.
- 37 A. Pataki, *Domeniul Hunedoarei la începutul secolului al XVI-lea*, București, 1973, doc. 6, p. 18, 20.
- 38 F. Pesty, *A szörényi bánság és Szörény vármegye története*, III, Budapesta, 1878, doc. 137, p. 160.
- 39 Idem, *Krassó*, IV, doc. 440, p. 101.
- 40 *Ibidem*, doc. 448, p. 112.
- 41 *Ibidem*, doc. 466, p. 115.
- 42 C. Feneșan, *Documente medievale bănățene*, Timișoara, 1981, doc. 27, p. 80.
- 43 F. Pesty, *op. cit.*, doc. 500, p. 218.
- 44 C. Feneșan, *op. cit.*, doc. 41, p. 108—109.
- 45 *Ibidem*, doc. 61, p. 147.
- 46 *Ibidem*, doc. 63, p. 150.
- 47 M. Budiș, *Cîteva mori cu ciutură din zona „Porțile de Fier”, în Revista Muzeelor*, nr. 5, 1968, p. 452.

- 48 *Original Aufnahmskarte des Temesvaar Banats*, ausgeführt in den Jahren 1769—1772 unter der Direktion des Obersten Elmpt des Generalquartiermeisterstabs, foia 180 și 156.
- 49 M. Budiș, *op. cit.*, p. 455.
- 50 *Les origines de la civilisation technique*, tome I, Paris, 1962, p. 463.
- 51 J. Gimpel, *Revoluția industrială în evul mediu*, București, 1983, p. 16.
in *Studii și articole de istorie*, II, București, 1957, p. 227.
- 52 Gh. Ceaușel, N. D. Vlad, *Contribuții cu privire la studiul morilor de la Buzău*,
- 53 J. Gimpel, *op. cit.*, p. 16.
- 54 C. Feneșan, *op. cit.*, p. 149.
- 55 T. Ortvai, *op. cit.*, doc. 226, p. 374.
- 56 *Ibidem*, doc. 243, p. 395; doc. 244, p. 396; doc. 245, p. 397.
- 57 *Ibidem*, doc. 301, p. 488; doc. 312, p. 511.
- 58 F. Pesty, Krassó, III, doc. 192, p. 281.
- 59 T. Ortvai, *op. cit.*, doc. 342, p. 543—544; doc. 346, p. 546.
- 60 *Ibidem*, doc. 361, p. 558—559.
- 61 F. Pesty, Krassó, III, doc. 209, p. 301—302.
- 62 *Ibidem*, doc. 211, p. 303—304.
- 63 Ed. de Danois, *Le rythme des climats dans l'histoire de la terre et de l'humanité*, Paris, 1950, p. 146—147.
- 64 F. Pesty, Krassó, III, doc. 29, p. 38.
- 65 *DIR*, C, XIII, București, 1985, doc. 155, p. 130.
- 66 T. Ortvai, *op. cit.*, doc. 147, p. 250.
- 67 E. Malyusz, *op. cit.*, doc. 5234, p. 4—5.
- 68 J. Tricart, *L'Épiderme de la terre*, Paris, 1952, p. 121.
- 69 T. Ortvai, *op. cit.*, doc. 408, p. 620.
- 70 F. Pesty, Krassó, III, doc. 161, p. 247.
- 71 I. A. Candrea, *Dicționarul limbii române din trecut și astăzi*, București, 1931, p. 1230.
- 72 F. Pesty, *op. cit.*, doc. 102, p. 158; doc. 103, p. 159; doc. 106, p. 160.
- 73 J. Tricart, *op. cit.*, p. 77.
- 74 D. Prodan, *Iobăgia în Transilvania în secolul al XVI-lea*, vol. I, București, 1967, p. 81.
- 75 T. Ortvai, *op. cit.*, doc. 328, p. 529.
- 76 *Ibidem*, doc. 314, p. 514.
- 77 M. Holban, *op. cit.*, p. 413.
- 78 F. Pesty, Krassó, IV, doc. 440, p. 101.
- 79 *Ibidem*, doc. 429, p. 86.
- 80 *Ibidem*, doc. 448, p. 112.
- 81 D. Prodan, *Iobăgia în Transilvania în secolul XVI*, vol. I, București, 1967, p. 86.
- 82 C. Feneșan, *Noi informații privind iobăgimea din Banat în secolul al XIV-lea*, în *Ștefan Metaș la 85 de ani*, Cluj-Napoca, 1977, p. 229.
- 83 *Idem*, în *Banatica*, III, 1975, pp. 149, 151.
- 84 T. Ortvai, *op. cit.*, doc. 66, p. 1070.
- 85 Șt. Pascu, *op. cit.*, pp. 101—102.
- 86 *DIR*, C, XII, 1361—1365, doc. 303, p. 310.
- 87 *Ibidem*, doc. 315, p. 321.
- 88 *Ibidem*, doc. 315, p. 321.
- 89 M. Holban, *op. cit.*, p. 409.
- 90 *DIR*, C, XII, doc. 289, p. 279.
- 91 C. C. Giurescu, *Probleme controversate în istoriografia română*, București, 1977, p. 137.

MOULINS MÉDIÉVAUX DE BANAT

(Résumé)

Les données concernant les moulins du Banat médiéval peuvent-être groupés en deux catégories: l'un portant des références directes sur un certain moulin et un autre où ceux-ci sont comprises dans la plus large formulation de „molendiniuni et locis molendinorum“.

S'appuyant sur la terminologie de base des moulins hydrauliques, ayant une certaine origine latine, on peut admettre que ce sorte d'installation était connue depuis l'époque daco-romaine.

La plus ancienne notification qui suppose l'existence d'un moulin hydraulique en Banat existe dans „La vie du Saint-Gérard de Cenad“, datant de la première moitié du XI-e siècle. Les premières données certes et directes proviennent de 1256 qui témoignent quelques moulins sur les rivières Timiș et Bârzava dans le territoire des domaines de la famille Cenad.

Après cette date, les témoignages enrichissent et d'au début du XIV-e siècle, dans les documents sont mentionnés un nombre de plus en plus accroît des moulins sur les rivières Timiș, Pogâniș, Bârzava et Caraș et au début du XIV-e siècle sur une possession de la famille Himfy sur la rivière de Bârzava se trouvaient 24 moulins qui étant donné l'abatement du cours des ses eaux effectué par un voisin, se sont détruits ayant pour conséquence un dommage des presque 1000 florin en or.

D'après les caractéristiques des basins hydrographiques on peut établir deux grands domaines: celui des moulins à roue verticale rencontrés dans la zone de la plaine et, également, piémontane, où les rivières ont un débit plus grand et un autre des moulins à roue horizontale, dans les zones collinaires et montagneuses. Ayant un rendement mécanique réduit, ceux-ci sont très nombreuses dans les documents ils sont seulement mentionnés parmi des autres bien fonciers appartenant aux domaines de cet espace.

La densité des moulins fonction du nombre des villages et des logements n'a pas pu être suivie du point de vue évolutif et seulement dans des certaines domaines feudaux et pour une très courte période. Sur les possessions de la famille Himfy, pendant la deuxième moitié du XIV-e siècle il existait un nombre de 8 moulins pour 41 villages et un nombre de 41 logements pour un moulin.

Les moulins des rivières plus grandes peuvent avoir une ou plusieurs roues et ceux-ci nécessitaient des travaux d'aménagements, de barrages et canaux d'aduction, impliquant aussi des travaux d'entretien assez coûteux.

Il y a des nombreuses mentions sur les lieux affectés pour la construction des moulins qui indiquent, habituellement, soit une portion de la rivière qui peut-être aménagée, soit une place où il a existé autre-fois un moulin.

Il existe des cas où des tels installations attestées pendant au XIV-e siècle soit en fonction sur la même endroit jusqu'aux nos jours, comme, par exemple, le moulin de Ibor, sur Bârzava, trouvé sur le territoire du domaine de Remetea de l'entourage de la commune de Berzovia.

Les documents rappellent aussi des nombreux cas d'écroulement des moulins, parmi les principales causes comptant: des grandes inondations, des conflits d'entre les nobles locaux, d'entre les nobles et les „cnezi“ (ducs) et, d'au début du XIV-e siècle les incursions de plus en plus fréquentes des otomans, qui mènent à leur destruction par l'incendie — le soit dites „more turcorum“.

Les moulins se trouvaient dans la propriété des nobles, des „cnezi“ (ducs), des villes et, aussi, en régime de copossession villageoise. Ils pouvaient appartenir à un ou plusieurs propriétaires.

Bien qu'ayant des dimensions modestes la présence des moulins a eu pour conséquence des modifications du milieu géographique par les travaux afférentes à leur fonctionnement et par les routes créées pour faciliter l'accès.

Des documents résulte des peu de données à l'égard de la valeur et des revenus apportés par les moulins. En 1408 un moulin de Bârzava pouvait être évalué pour 40 florins en or et en 1478 60 de florins en or. La redevance apportée au domaine de Hunedoara par un moulin de Bega en 1516 est évaluée à 114 „câbles“ de blé et 20 „câbles“ de millet.

Dans un monde en morceaux, où le temps et les distances n'étaient rigoureusement évaluées et où le voisin était presque un étranger, les moulins ont été des points de convergence spirituelle où „on faisait le tout pour un pays“, d'où la multitude des proverbes et des expressions concernant le moulin, mais aussi les multitude des attributs magiques liés au moulin qui, alors qu'il n'existe pas, sont transferts sur le lieu de son fonctionnement.